

בלשנות עברית

כתבי־עת לבלשנות עברית
תיאורית, חישובית ויישומית

מס' 68 -
ניסן תשע"ד

הוצאת אוניברסיטת בר־אילן, רמת־גן

עורכים קודמים: אסא כשר, יעקב שויקה, אורה שורצולד, נפתלי שטרן, מאיה פרוכטמן,
יצחק שלזינגר

המערכת: אלדעה ויצמן, מאיה פרוכטמן, אורה שורצולד
מועצת המערכת: עוזי אורנן, שמואל בולוצקי, גבריאל בירנבאום, רות ברמן, אילאיל יציב-מליבר,
תמר סוברן, שמחה קוגוט, דורית רביד, שמעון שרביט

מרכזת המערכת: רבקה שמש-רסקין
עריכה לשונית ומזכירות המערכת: חיה אלחייני

עורכת: זהר לבנת

יוצא לאור בסיוע סגן הנשיא למחקר, אוניברסיטת בר-אילן

כתובת המערכת:
"בלשנות עברית", המחלקה ללשון העברית וללשונות שמיות,
הפקולטה למדעי היהדות, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן, 5290002

ISSN 0334-3472

כל הזכויות שמורות לאוניברסיטת בר-אילן, רמת גן

אין להעתיק חוברת זו או קטעים ממנה בשום צורה ובשום אמצעי אלקטרוני,
מגנטי או מכאני (לרבות צילום, מזעור והקלטה), ללא אישור בכתב מהמו"ל.

נדפס בישראל תשע"ד
דפוס לביא ר.מ. הפקות בע"מ, תל-אביב

בחוברת

7	מיכל ארן	כינויים חבורים לפועל שאינם מושא ישיר
19	גליה הירש	הרומן המתכתב – "חיי מדף" כפרודיה על סוגות שונות
39	יהודית הנשקה	מלשונות דיבור ללשון דיבור: לשונות היהודים כמנוף לתחיית העברית
53	גלילה מור	על בידול לשוני דיאכרוני וסינכרוני בעברית החדשה עיוני משמעות, תחביר וצורה בתצורות 'במקוטל', 'במוקטל'
67	נורית מלניק	תמורות בלשון העברית הדבורה: קיום וקניין
83	עאדל שקור	תרגומי שאילה בכתיבה העברית של סופרים ערבים בישראל

חקר העברית החדשה באוניברסיטאות

95	אורה (רודריג) שורצולד	חקרי לב על חקרי לשון: מחקר העברית החדשה בהתהוותו
----	-----------------------	--

סקירת ספרים

IX	Mary Yi Wang	<i>Word Order in the Biblical Hebrew Finite Clause. A Syntactic and Pragmatic Analysis of Preposing,</i> by A. Moshavi
V	תקצירים באנגלית	

משתתפים

ד"ר מיכל ארן	אוניברסיטת חיפה
ד"ר גליה הירש	אוניברסיטת בר-אילן
ד"ר יהודית הנשקה	אוניברסיטת חיפה
ד"ר גלילה מור	(לשעבר) מכללות אורנים ולוינסקי
ד"ר נורית מלניק	האוניברסיטה הפתוחה
פרופ' אורה שורצולד	אוניברסיטת בר-אילן
ד"ר עאדל שקור	מכללת אלקסמי
Mary Yi Wang	אוטווה, קנדה

תרגומי שאילה בכתיבה העברית של סופרים ערבים בישראל

עאדל שקור

א. מבוא

שפות שואלות מילים וצירופים זו מזו דרך קבע. כמה סיבות לכך: מילוי חסר לקסיקלי בשפה, מגע בין-תרבותי ישיר או עקיף, אימוץ השפעות של השפה הדומיננטית באזור ממניעים חברתיים, יחסי מסחר או כיבוש ועוד (בסל, 2004, עמ' 33). שאילת מילים היא תופעה סוציולינגוויסטית המשקפת מאפיינים של התרבות השואלת והמשאילה כאחת, ולפיכך יש לברר באילו תנאים מושאלות מילים משפה לשפה, מי הם השואלים, איך הם עושים זאת, אילו מילים מושאלות, ולכמה זמן משתמשת בהן השפה השואלת. היגה (1979, עמ' 278) טוענת כי אף על פי שתהליך השאילה מתחיל ברמת הפרט (דה סוסיר, 2005, עמ' 255), בסופו של דבר החברה היא שתקבע מה יוטמע בה ומה לא יוטמע (גלוסקא, 1999, עמ' 110).¹

שאילת מילים וצירופים משפה לשפה עשויה להתרחש בדיבור או בכתב. השאילה בדיבור אופיינית לכל מגע בין-לשוני, והרקע שלה הוא סוציולינגוויסטי מובהק (גלוסקא, שם). הצורה השאולה מן הדיבור עוברת היישר אל לשון הדיבור השואלת, מוטמעת בה וחודרת לעתים קרובות גם ללשון הכתובה. בניגוד לטענתו של יספרסן (1962, עמ' 30), שהמילים השאולות על דרך הדיבור הן בדרך כלל טכניות ומתחום מסוים של דעת ותעשייה, גלוסקא (שם, עמ' 111) מראה שמילים רבות נשאלות מתחומי התרבות, הספרות והאמנות.² העברה של מושגים ומונחים בין שפות מתרחשת פעמים רבות בתהליכי תרגום של יצירות מלשון אחת לאחרת, באופן שמעשיר את המילון של השפה השואלת (בלומפילד, 1976, עמ' 444). כזה היה למשל מגע הערבית עם הספרות היוונית והארמית: מתרגמים סורים תרגמו

1 בלשנים חלוקים בדבר עמידותה של המערכת הלשונית בפני השפעתן של לשונות זרות (בסל, 2004, עמ' 35): מקצת החוקרים נדרשים להשפעה בין-לשונית בכל תחומי השפה, לרבות דקדוק, ואחרים מבליטים פחות את ההשפעה בתחום הדקדוק משום שהם רואים בו תחום עצמאי שאינו חדיר כמעט להשפעות זרות (ראו גם אצל ויינרייך, 1967, עמ' 29-30).

2 וראו גם אצל קאופמן (1974, עמ' 166) שחקר את השפעת האכדית על הארמית ומצא קבוצות מילים מתחומי הדת והתרבות הכללית, ואצל בלומפילד (1976, עמ' 465) שמצא מילים שאולות מתחומי הדת, המוסר, הצייד והספורט. נראה אפוא שצורכי חברת הדוברים הם שיכתיבו מה יישאל ומה לא, וקבוצות המילים השאולות בכל לשון הן מגוונות.

מספר הסופרים הערבים הכותבים ספרות יפה בעברית הולך וגדל, וכיום יש אחד-עשר סופרים מרכזיים כאלה: אנטון שמאס, נעים עראידי, סייד קשוע, עטאללה מנצור, נוואף עת'אמנה, ג'רייס טנוס, מחמד גנאים, אוסאמה אבו גוש, סלמאן נאטור, איימן סיכסק ועודה בשאראת. לצורך המחקר נאספו דוגמות מחמישה סופרים: שלושה רומנים שנכתבו במקור בעברית, סיפור דוקומנטרי אחד שנכתב גם בערבית וגם בעברית ושלושה רומנים שתורגמו מערבית לעברית.⁵ הדוגמות שנבחרו עשויות להצביע על נורמות של תרגום מערבית לעברית

- בלשנות עברית 68: תשע"ד

של הסופרים הערבים ועל סגנון הכתיבה שלהם בשפה העברית. נראה כי בכתיבתם העברית נוקטים הסופרים אמצעים לשוניים שונים כדי להביא אל הטקסט העברי את טעמה של תרבות המקור העברית: תרגומי שאילה ותרגום של ניבים ופתגמים, שמקורם הן בערבית הספרותית והן בערבית המדוברת.

נראה כי התרבות הערבית נתפסת בעיני העם היהודי במדינת ישראל כנחותה וכלא מודרנית לעומת התרבות העברית, להבדיל מתרבויות אחרות כגון התרבות הרוסית ותרבויות מערב אירופה, הנתפסות כבעלות יוקרה. על רקע זה בולטים הערבים בתרגומיהם מערבית לעברית בניסיונם להצביע על התרבות הערבית הקרובה כעל דגם אפשרי לחיקוי. מתרגמים אלה ראו ורואים הכרח חיוני בהכרת תרבות זו, תרבותו של "הקרוב והזר", לא אחת מטעמים פוליטיים והומניים יותר מאשר מטעמים של הפצת תרגומי ספרות איכותיים לצורכי הנאה אסתטית גרידא.⁶ ניתן אפוא לראות בתרגומי השאילה ובתרגומי הניבים והפתגמים ניסיון ישיר ומכוון של הסופרים הערבים לגשר על פני מה שהם רואים כפער בין-תרבותי בין תרבות היעד לתרבות המוצא.

לתופעות אלה של תרגום יש ערך רב בהעברת תרבות המקור ובגישור בין שתי השפות. הספרות כחלק מהתרבות האנושית היא אמצעי חשוב להעברת מושגים ומונחים בין אם קיים מגע פיזי בין התרבויות ובין אם לא. כמו כן, היא ערוץ חשוב להשפעה בין לשונות, בייחוד דרך תרגומי יצירות מלשון אחת לאחרת ודרך מפגש תרבותי בין עמים ויחידים (בסל, 2004, עמ' 34). הסופרים הערבים רואים את עצמם לא רק כמחברי ספרות עברית או כמתרגמי ספרות מערבית לעברית, אלא גם כשליחים, כמתווכים וכמגשרים בין התרבות הערבית ובין התרבות העברית וכמסייעים פוטנציאליים לפתרון הסכסוך היהודי ערבי, ולכן אסטרטגיה זו של הבחירה בתרגומי שאילה במקום מבנים לשוניים חלופיים היא בחירה מדעת. הסופר ג'ריס טנוס, שיצירותיו נבחנו במחקר הנוכחי, העיד כי תכליתו העיקרית בשימוש בתרגומי שאילה היא ליצור אווירה מהימנה של תרבות המקור.⁷ סביר להניח שהסופרים הערבים יכולים למצוא בנקל חלופה לשונית לצירופים ולביטויים אלה, שכן הם שולטים בעברית, ולעתים יכולת ההבעה שלהם בעברית מפותחת יותר מיכולת ההבעה שלהם בערבית.⁸ בחירתם התדירה של הסופרים הערבים בתרגומי השאילה ובתרגום של ניבים ערביים נועדה אפוא לשקף את המציאות ואת תכונות הדיבור האותנטיות של הדמויות.⁹

טכניות, האותיות הסופיות ק', ך', ם, ן, ף, ץ, ץ' ישונו לאלה בהתאמה: כ, נ, פ, צ, צ'.

6 ראו, עמית כוכבי, 1992, עמ' 270-271.

7 פגישה אישית (15.1.2012).

8 טנוס למשל העיד שיכולת ההבעה שלו בעברית מפותחת ועשירה יותר מיכולת ההבעה שלו בערבית. הוא מוסיף כי "בעברית הצלחתי למצוא לכל מילה כמה נרדפות, הרגשתי חופשי יותר".

9 על לשון אותנטית ומסירת דיבור אותנטית בעברית וביידיש ראו אבן זהר ושמרון, 1981, עמ' 82-87.

ב. תרגומי שאילה

תרגום שאילה (loan translation) פירושו יצירת ערך מילוני חדש (לקסמה) בלשון השואלת, הנושא את משמעותם המילונית של כל אחד מרכיבי הצורה המקורית בלשון המשאילה. ניר (תשל"ט, עמ' 32) מגדיר תרגום שאילה כתצורה חדשה (מילה או צירוף) המחקה תצורה מקבילה בלשון זרה. גם ממן (1991, עמ' 106-115) – שעסק בעברית המשווערת (המושפעת מהערבית) ובסוגי שיערובים – מתאר תרגום שאילה כיצירת מילה או צירוף עבריים חדשים לגמרי במתכונת של מילה או צירוף שקיימים בלשון אחרת. כדי לחדד את הגדרתו מבחין ממן בין תרגום שאילה ובין שאילת משמעות (שם, עמ' 112): בשאילת משמעות המילה או הצירוף כבר קיימים בעברית ונוספת להם משמעות חדשה, ואילו בתרגום שאילה המילה או הצירוף חודרים לעברית לראשונה בהשפעת הערבית.

אוצר המילים של ההווי והפולקלור בעברית החדשה לקה בחסר מראשיתו ונזקק לשאול מילים וצירופים ממגוון מקורות, ובראש ובראשונה מהיידיש ומהערבית המדוברת. היידיש תרמה תרומה נכבדה למבני החובה ולדרכי ההקטנה (שמקצתם שאולים מהשפות הסלביות ומשפות אירופיות אחרות), לכינויי זלזול וגנאי, לאוצר השנינה והחידוד, לעולם המאכלים ועוד. הערבית המדוברת תרמה את חלקה ללשונות המשחק וההווי של הדור הצעיר בארץ ישראל (שחסר מסורת כלשהי בתחום זה), למערכת הגידופים, למערכת הברכות, למילות הקריאה, לשיחות הרעים, ללשונות מין, למונחי מאכלים מזרחיים ועוד (בר אדון, תשכ"ז, עמ' 254). לעתים זיהוי המקור של תרגומי שאילה שנעשו בעבר הרחוק הוא עניין מסובך למדי (שם, עמ' 252-253).

בסעיף זה יוצגו תרגומי שאילה מהערבית המדוברת והספרותית שנמצאו בכתיבתם העברית של סופרים ערבים בישראל. תרגומי השאילה משובצים בתוך הטקסט בשתי דרכים: קצתם נמצאים באופן סמוי כחלק טבעי מן הטקסט, אך אחרים מופיעים בטקסט בדרך גלויה יותר – במרכאות כפולות ולעתים תוך שהסופר מסביר את פירוש הביטוי. אלה משקפים את מודעותו של הסופר לכך שהביטוי יהיה זר לאוזניו של הקורא העברי.

תרגום שאילה מהערבית המדוברת

פֶּלֶת לִבְנָה

ביצירה ערבסקות מאת אנטון שמאס, שנכתבה במקורה בעברית, מופיע הביטוי "פֶּלֶת לִבְנָה" כך:

(1) והתחיל עושה אינסוף פֶּלֶת לִבְנָה, הלא הן אותן פֶּתים מרוחות שנלפפו בדמות שרביט, צידה לדרך הנדודים (ערבסקות, עמ' 115).

ביטוי זה הוא תרגום שאילה של הצירוף عَرَايِسُ لَيْبَةِ [עֲרַאִיסַ לִבְנָה] שתורגם באופן מילולי (עֲרַאִיסַ פירושה פֶּלֶת). הסופר מסביר כאן את הביטוי, בהנחה שאינו מוכר לקורא. הכינוי "כלה" למאכל זה מופיע גם בתרגום היצירה סראיא בת השד הרע מאת אמיל חביבי:

בלשונות עברית 68: תשע"ד

1. הייתי מבקש ממנה שתכין "ערוס" בשבילי, או "כֶּלֶה" (ואין הכלה אלא פת קימורית דקיקה, שנמרחת בשמן, נבזקה וזותר או מלח, ולופפה כדמות שרביט) (סראיא בת השד הרע, עמ' 129). [כֶּנֶת אֶטְלָה מְנָהָא אֵן "תִּלְפֵּ לִי עֲרוּסָא" – רְגִיפָא מִן כֶּבֶן אֶלְצָאג' מִלְתוּתָא בְּאַלְזִית וּמְרִשׁוּשָׁא בְּאַלְזִית אֵן בְּאַלְמֶלַח ...] (סראיא بنت הגול, ص 870).

גם כאן מסביר הסופר מהו המאכל שמדובר בו, אך כאן הן המילה הערבית "ערוס" והן תרגומה המילולי – המילה העברית "כלה" – מובאות במרכאות כפולות, המסמנות כי הביטוי זר לעברית. בעזרת תרגום השאילה מעבירים אפוא הסופרים לעברית מושגים מהתרבות הערבית שאינם מוכרים לדוברי העברית.

אבי הפחדנים, אבי העבודה

בעברית המשווערבת של ימי הביניים נפוצים תרגומי שאילה המשתמשים בשם העצם אב, כגון אבי המדע: أَبُو الْعِلْمِ (אבו אל־עלם), שפירושו אדם המתמצא במדע. תרגומים אלה נפוצים גם היום ומבקשים ללמד על התמחות או על ייצוג מובהק של תחום מסוים, למשל "אבי הפחדנים" הוא אדם פחדן במיוחד:

(2) אתה שפן ואבי הפחדנים (בצל השיזף, עמ' 163).

באותה יצירה של ג'ריס טנוס מופיע הביטוי "אבי העבודה" במשמעות אחרת – כאן אין הכוונה לתכונה של אדם.

(3) לו היה נצלב בקיץ וקם אחרי כשלושה ימים מן הקבר, לא היינו רואים ולו נוצרי אחד בכנסייה, כי הקיץ הוא אבי העבודה, וידיו של הפלאח אוזוזות במגל והשדות הומים אדם (בצל השיזף, עמ' 159).

דייג בן דייגים

ביטויים במבנה תחבירי זה – למשל "רמאי בן רמאי", "חנפן בן חנפן", "גיבור בן גיבור" – מבקשים להדגיש שתכונה מסוימת היא חלק בלתי נפרד וגנטי ממש, מאישיותו של אדם וניכרת באופן מיוחד:

2. ובדראן זה היה נער שחרחר, דייג בן דייגים מאלה המעטים מבני עכו שעלה בידם לצלול עמוק לתוך ימה של העיר ולעצור את נשימתם עד חלוף הסער של ארבעים ושמונה (סראיא בת השד הרע, עמ' 43). [כֶּאֱן אֶלּוּלְךְ אֶלְאַסְמֶךְ אֶבְרָאֵהִים צִיֵּאֲדָא אֶבְן צִיֵּאֲדִין מִן אֶלְקֵלָא לִּמֶן אֶהֱלֵינ אֶסְתַּטְעוּ אֶלְגֻּצַּ פִּי בְּחֶר עֲכָא וְחֶבֶס אֶנְפִּאסְהֶם חֲתִי מֶרֶת אֶלְעֶאצֶּפָה] (סראיא بنت הגול, ص 756).

3. הוא היה פועל בן פועל ואחיהם של פועלים (אח'טיה, עמ' 114). [כֶּאֱן, מְנֶד' ד'לֶפְ אֶלְזֶמֶן, עֲאמְלָא אֶבְן עֲאמֶל וְאַכֵּא עֲמָל]. (אח'טיה, ص 664).

בלשנות עברית 68: תשע"ד

(4) פלאח בן פלאח הוא, אפילו עם צמד הבקר היה מדבר כדברו עם בני אדם, ודאג לו כמו לבניו (בצל השיזף, עמ' 48).

(5) שבילי שכונתנו גדושים רפש וגללים, גיבור בן גיבור מי שאינו נופל, ולו פעם אחת בעונת הגשמים (בצל השיזף, עמ' 45).

עקרה מתוכה את שורש הבושה

הביטוי *قُلْتُ شَرِي الْحَجَل [קִלְעַתְּ שָׂרֵשׁ אֶלְכִּי]*, מתייחס לאישה שאינה יודעת בושה ושהתנהגותה אינה מתיישבת עם המנהגים ועם הנורמות בחברה הערבית:

(6) זו אישה שעקרה מתוכה את שורש הבושה (בצל השיזף, עמ' 27).

לעשות עליה גבר

הביטוי מקורו בערבית המדוברת *عَامِلٌ عَلَيَّاهُ زُلَيْحِي [עֲמַלְךָ עֲלֵינָא זֵלְמִי]* ופירושו להעמיד פני גיבור אל מול מישהו:

(7) היא לא הייתה חשה לעזרתי, משתי סיבות: ראשית, מפני שלא יכלה למנוע מאחי מלהכותני, כי גם היא סבלה מסטירותיו החזקות והתכופות ולבה נפל בקרבה כל אימת שצעק עליה, ושנית, משום שתמיד השתדלתי "לעשות עליה גבר", על אף היותה מבוגרת ממני בשנתיים (בצל השיזף, עמ' 19).

נפלו בנות האוזניים

הביטוי *وَقَوَّ بَنَاتُ أَذْنِي [וְקָעוּ בְּנֵאֵת אֶדְנִי]* משמעו דלקת אוזניים:

(8) יש מחלות משותפות לקטינים ולגדולים, כמו נפילת בנות האוזניים (בצל השיזף, עמ' 176).

בניגוד לביטויים "עקרה מתוכה את שורש הבושה" ו"לעשות עליה גבר", שהקורא העברי יכול לפענחם בקלות יחסית, זהו ביטוי שהקורא העברי יתקשה לעמוד על משמעותו. ובכל זאת גם כאן הסופר אינו מפרש אותו ואף אינו מסמן אותו כזר בכל דרך שהיא.

אללה יאריך את ימך

זוהי ברכה שמקורה בערבית המדוברת *اللَّهُ يُطَوِّلُ عُמْرَكَ [אלֵלָה יִטוֹלְ עֲמָרְךָ]*, ופירושה שאלוהים יברך אותך וישלח ברכה במעשיך:

4. אמר: בטרם נעלם לתמיד בשער ראש הנקרה, הביט לעברי ואמר: "אללה יאריך את ימך, יא אחי - לך מפעם לפעם לסעוד את סועאד ולשאול בשלומה" (סראיא בת השד הרע, עמ' 52). [קאלי: וְאַלְתַּפַּת נַחְוִי, וְהוּא דֹאכִיל פִּי בְּאַפָּה רֶאֶס אֶלְנֶאקוּרָה וְקֹאֵל "אלֵלָה יִכְלִיךְ, יֹא כִי־יֹא, שֶׁקֶּ עֲלֵי סַעֲאֵד] (סראיא بنت الغול, ص 767).

בלשנות עברית 68: תשע"ד

תרגום שאילה מהערבית הספרותית

אח של פועלים

זהו תרגום שאילה של הציור *أَخَا غَمَالٍ* [אַכְ'אַ עַמְאַל], כינוי לאדם המזדהה עם העובדים ודואג לאינטרסים שלהם ולרווחתם:

5. הוא היה פועל בן פועל ואחיהם של פועלים (אח'טיה, עמ' 114). [כאנ, מנד' ד'לפ אלזמן, עאמלא אבן עאמל ואכ'א עמאל] (אחטיה, ص 664).

מחלה על מחלה

תרגום שאילה של הציור *مَرَضًا عَلَى مَرَضٍ* [מַרְצ'אַ עלי מַרְצ'], המבטא הידרדרות במצבו של החולה:

6. אנחנו לא אוכלים אותן. הם כן אוכלים. וזה מוסיף להם מחלה על מחלה (רק לחם, עמ' 12). [נחנך לא נאכלהא. הם יאכלונהא. תזידהם מַרְצ'אַ עלי מַרְצ'] (الخبز الحافي, ص 19).

בושה עלינו

תרגום שאילה של הציור *عَارٌ عَلَيْنَا* [עאַר' עלינאַ], שפירושו, דבר מה מסב לנו בושה:

(9) בושה עלינו אם ייכנס (ערבים רוקדים, עמ' 29).

אם אמא שלך ילדה אותך גבר

תרגום שאילה של המשפט *إِذَا وَلَدَتْكَ أُمُّكَ رَجُلًا* [ג'רַב' אַד'אַ וּלְדַתְכָּ אַמְּכָּ רַג'לָא], שפירושו, תנסה אם אתה אמיץ:

7. תנסה, אם אמא שלך ילדה אותך גבר (רק לחם, עמ' 98). [ג'רַב' אַד'אַ וּלְדַתְכָּ אַמְּכָּ רַג'לָא]. (الخبز الحافي, ص 131).

לא תם, ולעולם לא יתם

ייתכן שזהו תרגום שאילה של הביטוי *لَمْ يَنْتَهَ وَلَنْ يَنْتَهِيَ* [לם יַנְתֵּה, וּלֵן יַנְתֵּהי] המציין שדבר מה רחוק מאוד מסיום:

8. עבד אלכרים אבו אל עבאס חזר לארץ כאשר ידע, בנבכים המסותרים ביותר של תודעתו, כי סיפורו עם אח'טיה לא תם, ולעולם לא יתם (אח'טיה, עמ' 107). [אַמְאַ עַבְדַּ אַלְכְּרִים אַבּוּ אַלְעַבְאַס פִּקְדַּ עַאד אַלִּי אַלְבִּלַאד חִינַּ אַדְרַפ, פִּי בַאטַּנַּ בַּאטַּנַּה, אַנְ אַמְרַה מַע "אַח'טִיַּה" לם יַנְתֵּה, וּלֵן יַנְתֵּהי]. (אחטיה, ص 658).

כלשנות עברית 68: תשע"ד

ג. פתגמים

הפתגם מביע חכמת חיים מקיפה במילים מעטות וברורות, והוא יכול להיווצר בכל זמן ובכל מקום. ימיו של הפתגם העממי הערבי ארוכים מימי האיסלאם, וכשם שהשירה הערבית הושפעה מהמציאות המדברית, כך הושפע גם עולם הפתגמים, על הריתמוס המתנגן שלו, על ההשוואות והחריזות הפנימיות. האיסלאם הביא עמו פתגמים בעלי צביון דתי ומוסרי, ופתגמים אחרים נקלטו כאמור מהסביבה הגאוגרפית, אך אלה גם אלה נוספו לאוצר הפתגמים הוותיק בלי לדחוק אותו. הערבים טיפחו בהתמדה את ספרות הפתגמים ואף קיבצו אותם בספרים מיוחדים, בעיקר בתקופת בני אומייה שנודעו בנשיותיהם הלאומיות הערביות (דנה, 2006, עמ' 6).

על פי דנה (2006, עמ' 29), אחת המטרות העיקריות של הפתגם היא העברת מסר דידקטי. ואכן, כמעט בכל הפתגמים הערביים יש לשון של עצה, ציווי או העדפה (כגון "מוטב זה מזה"). לעתים המטרה הדידקטית נסתרת, אבל כמעט תמיד היא קיימת ברובד כלשהו.

ניבים ופתגמים, המופיעים תדיר בחיבוריהם של הסופרים הערבים, הן באלה שנכתבו במקור בעברית והן באלה שתורגמו, משקפים ככל הנראה את התייחסותם של הסופרים הערבים לניב ולפתגם כאל חומר לשוני המשקף נאמנה את תרבות המקור וכחומר המכיל יסודות לאומיים תרבותיים המבטאים את ייחודו של העם הדובר באותה הלשון ואת סגולותיו ההיסטוריות והאתניות.

בהשוואה לתרגומי השאילה, שעשויים להיות משובצים בטקסט באופן טבעי, התרגום של ניבים ופתגמים הוא דרך גלויה יחסית להבאת תרבות המקור אל תרבות היעד. הוא מופיע פעמים רבות במרכאות או בתוספת המילים "כמאמר הפתגם", "כמאמר הכפריים", "כבר נאמר". הקורא העברי יחוש על פי רוב זרות גמורה אל מול התרגומים האלה ולא יעמוד על משמעותם, שכן תרגומם המילולי אינו משקף את משמעותם המלאה.¹⁰

פתגמים מהערבית המדוברת

הלך הגמל, אין בוכים על הרסן

הפתגם راح الجمل - لا أسف على الرّس [ראח אלג'מל - לא אספ עלי אל'רסן] מעמיד באור מגוחך את מי שאיבד דבר מה יקר ערך ומצטער על עניינים של מה בכך:

(10) ודודי, שתפס את כַּנְתָּה הטמירה, הניע ראש ואמר, הלך הגמל - אין בוכים על הרסן (ערבסקות, עמ' 167).

10 ייתכן שחלק מהמשמעות של ניבים מסוימים תהיה ברורה לקורא העברי המזרחי. גורי (1994, עמ' 13) מציין שביטויים המכילים מרכיבים לאומיים-תרבותיים משקפים את ייחודו של העם הדובר באותה הלשון ואת סגולותיו ההיסטוריות, האתניות וכדומה. לפי גורי, תרגום מילולי לוקה לפעמים בחוסר שקיפות סמנטית ואינו מובן לקורא, ולכן הוא פסול.

אלוהים מכה בידו האחת ומגונן בידו השנייה

הפתגם **اللَّهُ يَضْرِبُ بِيَدِهِ وَيُلْقِي بِإِيدِهِ** [אללה בִּיַּדְּךָ בְּאֵידְךָ וּבִיַּלְקִי בְּאֵידְךָ] מבטיח שבסופו של דבר אלוהים מיטיב עם ברואיו ושולח להם מוצא לבעיותיהם:¹¹

(11) אלוהים מכה בידו האחת ומגונן בידו בשנייה, מלמלו הזקנים ונענעו בראשיהם, ולא עלה על דעתם שהנה תנחת עליהם מכה שנייה (ערבסקות, עמ' 112).

לא חייך אפילו למראה כיכר לחם שטוחה וחמה

הפתגם **وَجُو بِضَخَكِشْ لَرَغِيْفُ الشُّخْشِ** [וְגִ'וּ בְּצִ'חַקֶּשׁ לִרְגִיפֶּ אֶלְסֶ'כִּנֶּ] מתאר אדם סר וזעף תמיד וחיוכו נדיר:

(12) סבא סיפר, שהקצין היה גבוה, שערו שחור, עיניו חומות, ופניו הקשוחים לא חייכו אפילו למראה כיכר לחם שטוחה וחמה, שאף לפני שניות ספורות הוצאה מן הטאבון (הולכים על הרוח, עמ' 46).

חתול יכול לגנוב מידו את ארוחת הערב

הפתגם **الْبِيسُ يَكْرُلُ عَشَاءَهُ** [אַלְבִּיסֶּ בְּיוֹכְלֶ עֶשְׂאָה] מתאר אדם חביב המשתדל ככל יכולתו להיות ישר ולהתרחק מבעיות, עד כדי תמימות מופרזת:

(13) ... אומרת הדודה מארי שבאה לבקר אצל אמה, "שלא הרימה יד מעולם אפילו על נמלה, וחתולה יכולה לגנוב מידיה את ארוחת הערב שלה" (ערבסקות, עמ' 59).

שופט הילדים תלה את עצמו

הפתגם **قَاضِيُ بُلَادِ شَقَّ خَالُو** [קֶאצִּי לְבִלָּאדֶּ שִׁנֶּקֶ חָאָלוּ] מזהיר את מי שמנסה לעשות צדק בין ילדים שסופו להתאכזב, כי משימה זו בלתי אפשרית:

(14) הרי ילדים הם ו"שופט הילדים תלה את עצמו", כדברי הפתגם (בצל השיזף, עמ' 22).

פתגמים מהערבית הספרותית

הנחיצות היא אם כל המצאה

הפתגם **الْحَاجَةُ أُمُّ الْإِخْتِرَاعِ** [אַלְחָאגֶ'ה אֶם אֶלְאֶכְ'תְּרַאעֶ] משמעו שבשעת ההכרח או הדחק נעשה האדם יצירתי במיוחד כדי להיחלץ ממצוקתו:

9. וכבר נאמר לפנינו, בצדק או שלא בצדק, שהנחיצות היא אם כל המצאה (סראיא בת השד הרע, עמ' 82). [כֶּאֱנֶ קֶדֶ קִילִ, אֶנֶ צִדְקָא וְאֶנֶ פְּדִ'בָּא אֶנֶ "אַלְחָאגֶ'ה אֶם אֶלְאֶכְ'תְּרַאעֶ"] (סראיא بنت الغول, ص 809).

11 נִיב זֶה דּוּמָה בַּמִּשְׁמָעוּתוֹ לְבִיטוּי הָעֵבְרִי "שְׂמַאל דּוּחָה וַיִּמִּין מִקְרַבָּתָּהּ".

אילו הייתה בו תועלת, לא הייתה הציפור זורקת אותו
 הפתגם לֹא יִיָּחַדָּהּ עֵינֶיךָ מֵאֵימָהּ אֶלְטִיךָ [משמעו, שבני אדם נוטים
 לוותר על חפצים ולהשליך אותם רק כשוודאי להם שאין להם כל ערך:

10. ואף שידעתי כי "אילו הייתה בו תועלת, הציפור אותו לא הייתה זורקת", כמאמר
 הפתגם, נפלה בחירתי על אותו סלע וחסכתי מעצמי את התחרות עם רעי הדייגים
 על עמדות מוצלות יותר (סראיא בת השד הרע, עמ' 18). [נִמְעַ עֲלַמִּי בְּאַנִּי: "לֹא פִּיֶּהָ
 כִּיךָ מֵאֵימָהּ אֶלְטִיךָ" וְקַעַ אֶכְתִּיאֲרִי עֲלֶיהָ פֶּאֶתְקִי מִדֹּאפְעַת זְמַלְאֲאִי עֲלִי הִדְּא
 אֶלְמִןְקַע] (סראיא بنت الغول, ص 723).

גנב את שכלם

הפתגם سَرَقَ عُقُولَهُם [סָרַק עֲקוּלָהֶם] פירושו, דבר מה השפיע השפעה מרובה עד כדי שיבוש
 שיקול הדעת, ובדרך כלל בדרך של עורמה:

(15) זה הצבוע המפיל את תחתו על רועי הסביבה, ולא אחת "גנב את שכלם",
 כמאמר הכפריים, והולכים אל מאורתו ואל סופם המר (ערבסקות, עמ' 138).

סיכום

תרגומי השאילה הם תופעה שכיחה למדיי בכתיבה העברית של סופרים ערבים בישראל. כמו
 בתחומים מילוניים אחרים, כגון שאילת משמעות ותחדישים, גם בתחום תרגומי השאילה
 ניכרת השפעתה של הערבית המדוברת דווקא, חרף דרישתם של טהרנים ערבים לשאוף ככל
 האפשר לדבר ולכתוב בשפה הקרובה ביותר אל הספרותית. השפעה זו צפויה, שכן המחקרים
 בתחום המגע בין שפות מראים שההשפעה בתחום המילון היא הגדולה והדומיננטית ביותר
 מהבחינה הכמותית (בהשוואה להשפעות בתחומי התחביר, המורפולוגיה והפונולוגיה), והיא
 מאפיינת לשונות במגע. ההשפעות המילוניות בכלל ותרגומי השאילה בפרט בתרגומים
 ובשפת המקור אינם בגדר בחירות אקראיות, אלא בחירות מרצון, שתפקידן לעצב דמויות
 אותנטיות וליצור אווירה מהימנה של תרבות המקור, שכן בתיאור המציאות הסופר נדרש
 להיות אותנטי, ואותנטיות פירושה טבעיות, פְּנוּת, שקיפות ואופי שאינם מזויף ומעושה.
 הסופרים הערבים רואים בתרגומי השאילה אמצעי לשוני להעביר יסודות תרבותיים, שהרי
 הלשון היא המתוכתת בין התרבויות ואינה רק כלי לתקשורת.

השליטה של הסופרים הערבים בעברית ויכולת ההבעה המפותחת שלהם בשפה זו
 מאפשרת להם כתיבה זורמת, לפעמים אפילו יותר מבשפת אמם, והם יכולים לבחור בנקל
 מבנים לשוניים חלופיים לתרגומי השאילה. תרגומי השאילה הזרועים בחיבוריהם משקפים
 אפוא העדפה אסתטית מודעת שנועדה לשקף את המציאות ואת תכונות הדיבור האותנטיות
 של הדמויות.

תרגום של ניבים ופתגמים מופיע תדירות בחיבוריהם של הסופרים הערבים, הן באלה

כלשונות עברית 68: תשע"ד

שנכתבו במקור בעברית והן באלה שתורגמו. הסיבה לכך נעוצה בעובדה שהסופרים הערבים רואים בניב חומר לשוני המשקף נאמנה את תרבות המקור ומעביר מסרים דידקטיים חינוכיים. במקרים מסוימים תרגומי השאילה ותרגום הניבים יוצרים זרות אצל הקורא העברי, מכיוון שלעתים הרכב המילים שבתרגום השאילה אינו מובן מאליו ויוצר משמעות מיוחדת שאינה ידועה לו תמיד.

מראי מקום

מחקרים

- אבו בכר (2002) אבו בכר, רפיק, השפעת לשון האם בקרב נבחנים ערביים בבחינות הבגרות בערבית לערבים, עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת בר-אילן.
- אבן זהר ושמרון (1981) אבן זהר, איתמר ושמרון, חנא, "לשון אותנטית, מסירת דיבור אותנטית: עברית ויידיש", הספרות, 30-31, עמ' 82-87.
- אמיר (1992) אמיר, אהרן, "נורמה יהודית לספרות עברית", מאזניים, סו, 10, עמ' 37-40.
- בלומפילד (1976) Bloomfield, Leonard, *Language*, New York, Henry Holt
- בן רפאל (1994) Ben Rafael, Eliezer, *Language, Identity and Social Division: The Case of Israel*, Oxford, Clarendon Press
- בסל (2004) בסל, אברהם, יסודות עבריים וארמיים בערבית הדבורה בפי הנוצרים בא"י ובערבית הכתובה בקהילות הנוצריות בא"י סוריה והלבנון, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת חיפה.
- בר אדון (תשכ"ג) בר אדון, אהרן, "חתיכה – תרגום שאילה מערבית", לשוננו לעם, יד, עמ' 250-264.
- גורי (1994) גורי, יוסף, "על תרגום ניבים רוסיים לעברית", עתון, 77, 178, עמ' 12-14.
- גלוסקא (1999) גלוסקא, יצחק, העברית והארמית במגע בתקופת התנאים: מבט סוציולינגוויסטי, אוניברסיטת תל-אביב, הוצאת פפירוס.
- דה סוסיר (2005) דה סוסיר, פרדינן, קורס בבלשנות כללית, תרגם מצרפתית אבנר להב, תל-אביב, רסלינג.
- דנה (2006) דנה, יוסף, הפתגם והמכתם בערבית המדוברת, צפת, המכללה האזורית צפת.
- היגה (1979) Higa, Masanori, "Sociolinguistic Aspects of Word Borrowing", in: Mackey, William Francis & Ornstein, Jacob, (eds.), *Sociolinguistic Studies in Language Contact*, The Hague, Mouton, pp. 277-292
- ויינרייך (1967) Weinreich, Uriel, *Languages in Contact*, The Hague, Mouton
- יספרסן (1962) Jespersen, Otto, *Growth and Structure of the English Language*, London, B. Blackwell
- ניר תשל"ט ניר, רפאל, מושגים בבלשנות שימושית, ירושלים, משרד החינוך והתרבות.
- ממן (1991) ממן, אהרן, "העברית המושפעת מן הערבית", מחניים, 1, עמ' 106-115.
- עמית כוכבי (1992) עמית כוכבי, חנה, "השתקפות המגע הבינתרבותי בהערות שוליים בתרגומי רומאנים מערבית לעברית", בתוך: אורנן עוזי, בן שחר רינה וטורי גדעון (עורכים), העברית שפה חיה, חיפה, הוצאת הספרים של אוניברסיטת חיפה.

בלשנות עברית 68: תשע"ד

- Kaufman, Alan, *The Akkadian Influences on Aramaic*, Chicago, University of Chicago Press (1974) **קאופמן (1974)**
- שניר, ראובן, "פצע אחד מפצעיו – הספרות הערבית הפלסטינית בישראל", אלפיים, 2, עמ' 244-268. (1990) **שניר (1990)**
- , "בנים חורגים ואוהבים – יוצרים ערבים בלשון העברית", מאזניים, סו, 6, עמ' 9-6. (1992) **שניר (1992)**
- שקור, עאדל, השפעת הערבית על הכתיבה העברית של סופרים ערבים בישראל, עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת בר-אילן. (2010) **שקור (2010)**

קורפוס (החיבורים ערוכים לפי זמן הופעתם)

- שמאס, אנטון, ערבסקות, תל-אביב, עם עובד. (1986) **שמאס (1986)**
- חביבי, אמיל, אחיט'ה, תרגם אנטון שמאס, תל-אביב, עם עובד. במקור: חביבי (1997) = حبيبي، اميل، اخطيّة، בתוך: חביבי סלאם (עורך), כל כתבי אמיל חביבי, נצרת, חסר מוציא לאור. (1988) **חביבי (1988)**
- , - , סראיא, בת השד הרע, תרגם אנטון שמאס, תל-אביב, הקיבוץ המאוחד. במקור: חביבי (1997) = حبيبي، اميل، سرايا بنت الغول، בתוך: חביבי סלאם (עורך), כל כתבי אמיל חביבי, נצרת, חסר מוציא לאור. (1993) **חביבי (1993)**
- נאטור, סלמאן, הולכים על הרוח: שיחות בבית שאן, בית ברל, המרכז לחקר החברה הערבית בישראל. (1992) **נאטור (1992)**
- שוכרי, מוחמד, רק לחם, תרגם עת'אמנה נוואף, תל-אביב, אנדלוס. במקור: שוכרי (2000) = شكري موحمد، الخبز الحافي، بيروت لبنان، دار الساقي. (2000) **שוכרי (2000)**
- קשוע, סייד, ערבים רוקדים, בן שמן, מודן הוצאה לאור. (2002) **קשוע (2002)**
- טנוס, ג'ריס, בצל השיוף – תמונות מחיי שכונתי, נצרת, הוצאת המחבר. (2007) **טנוס (2007)**

SURVEY OF RESEARCH STUDIES IN ISRAEL

Ora (Rodrigue) Schwarzwald

This survey relates to linguistic studies conducted on Modern Hebrew (MH) undertaken at the Hebrew Language departments of Israeli universities. MH is defined as a generic spoken and written language used since the middle of the eighteenth century.

Forty-six percent of Hebrew-language PhD dissertations written at Israeli universities in recent years are devoted to MH, which is a high rate compared to research conducted on other periods of the language. Although most of the dissertations undertaken are descriptive, corpus-based rather than theoretical, the conclusions they reach often establish theoretical frameworks.

Most of the studies analyze written texts (mainly literary), and only a minority deal with spoken language. Although there is some overlap between various linguistic issues, it was found that more than half of the studies concentrate on grammar, a little more than a third on discourse analysis, socio- and psycho-linguistics, and about a third on lexical problems. Phonetics and phonology are hardly investigated. It is recommended that more theoretical-based studies, more interdisciplinary studies, and more computational studies should be researched. In addition, more emphasis should be put on spoken MH.

sharpened, focused). The diachronic differentiation therefore creates a synchronic semantic differentiation: "*bemuvxan*" (as distinct from), "*bimemukad*" (by being centered), "*bimxudad*" (as being sharpened, focused).

LANGUAGE CHANGE IN SPOKEN HEBREW: EXISTENCE AND POSSESSION

Nurit Melnik

The goal of this study is to investigate language change in Modern Hebrew with a focus on the existential and possessive constructions as they are used in spoken Hebrew discourse. The study conducts an empirical corpus-based study of the usage of two patterns – normative and colloquial – in order to assess the degree of entrenchment of the colloquial construction in the language. In addition, the study confronts accounts and generalizations that appeared in the literature regarding these constructions with findings of actual use, as reflected in the corpora. Moreover, the syntactic properties as well as the information structure of the existential and possessive constructions are examined. From a broader perspective, the study proposes a methodology for tracking and studying language change in real time by the use of synchronic corpora documenting the spontaneous speech of adults and children.

LOAN TRANSLATIONS IN HEBREW WRITING BY ISRAELI ARAB WRITERS

Adel Shakour

The work of Arab authors who translate Arab literature into Hebrew or write in Hebrew includes translated borrowings. These borrowings are forms not found in Hebrew that are borrowed from Arabic during the process of translation / writing. Translated borrowings mostly come from spoken Arabic. They include nominal, verbal, and adverbial forms that make the text's description of Arab culture seem more authentic.

The article explores how translated borrowings are used in the text. Some are a subtle and natural part of the text; others are overt and are written in double quotation marks, sometimes followed by the author's explanation of the expression / word. Such examples demonstrate the author's awareness that the Hebrew reader would find these expressions foreign.

The article also addresses the translations of idioms and sayings commonly found in the work of Arab authors writing for a Hebrew-reading audience, which seems to infer that, for Arab authors, sayings represent linguistic material that faithfully reflects Arab culture. Unlike translated borrowings, which can be a natural part of the text, the inclusion of translations of idioms and sayings is a relatively direct way of bringing the original (Arab) culture to the target culture.

FROM JUDEO-LANGUAGE TO SPOKEN LANGUAGE:
HOW JUDEO-LANGUAGES FUELED THE REVIVAL
OF MODERN HEBREW

Yehudit Henshke

This article focuses on the largely unrecognized role of the Hebrew element of Judeo-languages in the study of the revival of Hebrew. It also draws attention to the fact that the Modern Hebrew lexicons fail to recognize the contribution of this Hebrew element, often ignoring, or blurring, its traces. Examination of the Hebrew element of Judeo-languages shows that it played a significant role in the transition from the written literary language of the study hall and the synagogue, characteristic of the learned elite, to a spoken language accessible to each and every speaker. Treated here are words, idioms, and phrases that were embedded in Modern Hebrew whose origins can be shown to lie in spoken Judeo-languages: words whose meanings in Modern Hebrew were revived through their use in Judeo-languages; and words from the classic stratum of Hebrew, whose entry into Modern Hebrew was mediated by Judeo-languages. In sum, it illustrates how the Hebrew element of Judeo-languages served both directly and indirectly as a lexical source for Modern Hebrew.

THE DIACHRONIC AND SYNCHRONIC LINGUISTIC
DIFFERENTIATION IN CONTEMPORARY HEBREW:
A MORPHO-SEMANTIC-SYNTACTIC STUDY IN *BIMKUTAL*/
BEMUKTAL FORMATIONS

Galila Mor

Rosen (1992: 33-39) compares the innovated Hebrew of the early twentieth century to that of the late twentieth century, relating to the linguistic differentiation of each of its parts. He claims that early twentieth-century speakers used the same lexeme for a wide range of meanings instead of using different lexemes for different meanings. For instance, the speaker used the verb "*sider*" (organized, arranged) for a lot of different meanings: either for "making a tour of performances in Europe (of the Habima theatre)" ["[...] *Habima mesader sibuv be eropa*"]; or for "holding a reception/celebration (by the high commissioner)" ["*Hanaciv [...] yesader mishte*"]. A process of diachronic linguistic differentiation is demonstrated from this usage. At a later point, it yields a synchronic differentiation. In this study, it will be pointed out that both processes have endured. Innovated lexemes used in the late twentieth century will be compared with innovated ones used at the beginning of the twenty-first century, expressing similar semantic areas. For example, while the former lexeme "*bemuvxan*" (as distinct from) says generally that some activity is distinguished from other similar one, the innovated lexeme used in the early twenty-first century differentiates the meaning of such an activity by characterizing it through the innovated lexeme "*bimemukad*" (by being centered), or even "*bimxudad*" (as being

ABSTRACTS

NON-ACCUSATIVE SUFFIX PRONOUNS IN BIBLICAL HEBREW

Mikhal Oren

Biblical Hebrew provides numerous examples of suffix pronouns attached to verb forms to represent an element other than a complement in the accusative (direct object). The use of suffix pronouns to express the dative is relatively common – especially with verbs of saying and giving, where these suffixes mark the hearer or receiver, but also with other verbs, where they present a beneficiary in a wider sense (*dativus commodi*). More unusual are suffix pronouns representing other types of verbal complements or adjuncts.

Apart from the fact that some examples, found in problematic passages to which textual emendations have been suggested, may be contested, the identification of non-accusative suffix pronouns is sometimes made difficult by another circumstance: namely, that the verb may also govern a direct object, albeit with a different meaning. Thus, a form like *ישאלוני* may be construed as either *ישאלו אותי* or *ישאלו ממני*, and a form like *תמכתיך* as either *תמכתי אותך* or *תמכתי בכך*. The more appropriate interpretation should be determined from the context in each case.

Like nouns, participial verb forms may govern a complement in the genitive; therefore, the precise nature – accusative, genitive or otherwise – of pronouns suffixed to a participle also depends on the participle's degree of lexicalization as a nominal form. For instance, though *קמך* is identical in import to *הקמים עליך*, the suffix may be taken as genitival, as for example in *אויבך*.

THE INTERTEXTUAL NOVEL: *SHELF LIFE* – A PARODY ON VARIOUS GENRES

Galia Hirsch

This article explores how Noa Yadlin's novel, *Shelf Life*, functions as a self-aware parody on literature and literary columns, and its use of irony and humor. It is suggested that the novel attempts to define parody both by its use and by an explicit discussion of the subject – presenting the text's conception along with different theoretic approaches to parody (Genette, 1997; Hutcheon, 1985). The textual analysis of parody and meta-parody relies on Hutcheon's pragmatic approach (Hutcheon, 1985). The analysis will be supported by a comparative model for the differentiation between irony and humor, which are viewed here as intrinsic to parody and to the novel in question.